

Azerbaycan'ın Gazakh-Ağstafa Bölgesinde Mezar Taşları Üzerindeki Koç-Koyun Motifleri

Behmen Aliyev*

Özet

Tunç Çağı'nda Azerbaycan arazisinde göçebe hayvancılığın gelişmesi koyun yetiştiriciliğinin öne çıkmasına neden olmuş, ekonomik yaşamla ilgili inançlar ortaya çıkmıştır. Örneğin Gazakh ilinin Sarıtepe eski yerleşim biriminde boynuzları aşağı bükülmüş koç ve koyun başı figürleri bulunmuştur.

Bu durum, kadim halkın evlerini, ziyaret yerlerini, koç-koyun figürleri ile süslediğinin örneğidir. Koç şekilli taşlar insan ruhunun taşa geçmesi, koçun ışıklı dünya ile karanlık dünya arasında hareket ettiğine dair inançla ilgili idi.

Azerbaycan coğrafyasında koç-koyun mezar taşlarının ortaya çıkması birkaç aşamayı ihtiva eder: eski çağda koç-koyun heykelciklerinin yapılması, kurganlarda koçun bütün olarak veya parçalarının gömülmesi, kaya üstü resimlerde, çanak çömlekler üzerinde keçi, koç-koyun tasvirleri, halılar üzerine koç-koyun tasvirlerinin işlenmesi vs. Bu coğrafyada koç biçimli mezar taşları İslam'dan sonra da geniş yayılmıştı. XIX. yüzyılda tedricen koç figürlü mezar taşları ortadan kalkmıştır. Bu durum halkın yaşam tarzının, dünya görüşünün değişmesi, taş işleme sanatının gerilemesi ile bağlantılıydı.

Etnografik ekspedisyonlar sırasında Azerbaycan'ın Gazakh, Ağstafa, Tovuz vs. illerinde mezar taşları üzerinde koç-koyun motiflerinin geniş yayıldığı tarafımızdan tespit edilmiştir. Üzerinde koç boynuzuna benzeyen unsurlar bulunan mezar taşları daha çok XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarına aittir. Mezar taşlarının üzerindeki dini metinler karışık şekilde Azerbaycan, Arap ve Fars dillerindedir. Hatta Kiril alfabeli mezar taşlarında da koç başı unsurları bulunmaktadır. Mezar taşlarının üzerindeki boynuz benzer tezyinat bölgenin neredeyse tüm köy mezarlıklarında rast gelinmektedir.

Azerbaycan coğrafyasında başlangıcını daha Erken Tunç (Bronz) çağından alan, ekonomik yaşam, inançlar ve totemizmle bağlı koç figürleri, biçim değiştirerek Orta çağda mezar yapıtları şeklinde mevcut olmuş, XIX. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın başlarında yeni şekil kazanmıştır. Etnografik araştırmamız sonucunda Gazakh ve Ağstafa

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Arkeoloji, Etnografya ve Antropoloji Enstitüsü, Tarihi Etnografya Bölümü, Bakü/AZERBAYCAN, behmenaa@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0281-9899, DOI: 10.37879/9789751756459.2023.4

bölgesinin bazı köy mezarlıklarında mezar taşları üzerindeki koç-koyun bezemelerinin yeni gelişim aşaması ve özellikleri ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tunç Çağı, Gazakh, Koç Başı, Mezar Taşları, Koç Biçimli Mezar Taşları.

Ram/Sheep Motifs on Tombstones in the Gazakh-Aghstafa Region of Azerbaijan

Abstract

The development of nomadic cattle breeding in the Azerbaijan led to the emergence of sheep breeding, and beliefs about economic life emerged during the Bronze Age. For example, the figures of ram's and sheep's heads with horns turned down were found in the ancient settlement of Saritapa in the Gazakh region. The ram-shaped figures and tombstones were related to the belief that the human soul was transmuting into a stone, that the ram had the ability to move between the light world and the dark world.

The appearance of ram/sheep tombstones in the geography of Azerbaijan includes several stages: ram/sheep figurines, images of goats, rams, sheep on pottery, ram/sheep depiction on carpets, etc.

Ram-shaped tombstones were widespread long after the adoption of Islam, especially in the Middle Ages. In the following centuries, the practice of making tombstones with ram figures gradually disappeared, which was closely related to the change in the lifestyle of the population, economic life, and the decline of the art of stone carving.

In ethnographic expeditions, in Gazakh, Agstafa, Tovuz, and other regions of Azerbaijan, in addition to ram-shaped tombstones, we noted the widespread use of ram/sheep elements in tombstones. Tombstones with elements resembling ram's horn date back to the 19th and early 20th centuries. The religious texts on the tombstones are mixed in Azerbaijani, Arabic and Persian. Even the Krill-alphabet tombstones contain elements of a ram's head. Horn-shaped ornaments on tombstones are found in almost all rural cemeteries in the region.

Originating in the geography of Azerbaijan since the Early Bronze Age, ram figures associated with economic life, beliefs and totemism changed their forms and existed as tombstones in the Middle Ages, taking on a new shape in the late 19th and early 20th centuries. As a result of our research, the next stage of development of ram ornaments on tombstones in Gazakh and Agstafa regions was revealed.

Keywords: Bronze Age, Gazakh, Ram's Head, Tombstones, Ram-shaped Tombstones.

Giriş

Azerbaycan topraklarında Erken Tunç Çağı'nın ikinci yarısında göçebe (yaylak-kışlak) yaşam biçiminin yaranması, küçük baş hayvan yetiştiriciliğinin gelişmesi, benimsenen toprakların genişlenmesi ile sonuçlanmıştır. Koç-koyun inancının maddileşmiş örnekleri, başlangıcını Erken Tunç Çağı'ndan-MÖ IV binyılın ikinci yarısından-alarak, Orta çağa, hatta son dönemlere kadar uzun bir tarihi yol kat etmiştir. Koç inancı tesadüfen ortaya çıkmadığı gibi bu inancın uzun zaman zarfında nesilden nesle ulaştırılması da körü körüne olmamıştır. Tunç Çağı en hızlı binek aracı olan atın ve sürü halinde çok yavaş hareket eden koyunun ekonomik yaşamla birlikte inançlardaki önemli rolünü ispat etmiştir.

Azerbaycan coğrafyasında koç-koyun inançlarının ortaya çıkması ve gelişimini birkaç aşama veya özelliklere göre sıralamak mümkündür. Koçla bağlı inançlar bir tür maddileşmiştir ve her maddi materyal belirli bir çağın özelliklerini tasnif ve açıklama imkânı vermektedir:

1. Koç-koyun, keçi heykelcikleri ve süs eşyalarının yapılması;
2. Koçun kurgan ve mezar nekropollerine gömülmesi;
3. Kayalarda, çanak çömlekler üzerinde koç-koyun, keçi resimlerinin tasviri;
4. Orta çağda koç-koyun biçimli mezar taşlarının konulması;
5. Mezar taşları üzerinde koç-koyun, keçi motiflerinin işlenmesi.

1. Koç-Koyun, Keçi Heykelcikleri, Süs Eşyalarının Yapılması, Koçun Kurgan ve Mezar Nekropollerine Gömülmesi, Kayalarda, Çanak Çömlekler Üzerinde Koç-Koyun, Keçi Resimlerinin Tasviri

Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde keza Gazakh ve Gence bölgesinde Tunç Çağı'na ait Kür-Aras ve Hocalı-Gedebey kültürüyle ilgili çok sayıda arkeolojik kazı bölgeleri, kurgan tipli mezarlar ve nekropoller gün yüzüne çıkarılmıştır. Tüm antik yerleşim birimlerinde (Babaderviş¹ Töyratepe, Yasutepe, Nadirbeytepesi vs.) yapılan arkeolojik araştırmalar, MÖ IV-II. binyıllarda ahalinin çoğalması, ekonomik ilişkilerin ve mal değişiminin yaygınlaşmasının küçük baş hayvan sürülerinin sayının artması için ortam hazırladığını göstermektedir.²

Erken Tunç Çağı'nın son aşamasında el ile çalıştırılan eğircekler yerini artık daha

1 Gudret İsmayilov, "Babaderviş abidesinden tapılan gil figurlar", *Azerbaycan SSR Elmer Akademiyası Meruzeler*, C 18, S. 10, Bakü 1962, s. 61-64.

2 Teymur Bünyadov, "Qoyunçulug", *Azerbaycan Etnografyası*, Bakı, Şerg-Gerb, 2007, I, s. 237-257.

gelişmiş aletlerle-ip eğiren ilkel çarklara-bırakmıştır. İşte bu dönemde Kuruçay ve Köndelençay vadisinde³ ilk defa ilkel dokuma tezgâhı kullanılmaya başlanmış, koyun yetiştiriciliğinin gelişimi dokuma için gerekli olan hammaddeyi-yün rezervini- artırmış ve ekonomideki verimliliğine göre koyunun inanç, tapınma objesine dönüşmesi zorunluluk haline gelmiştir.

Erken Tunç Çağı'nda koç-koyunun inanç objesine dönüştüğünü arkeoloji kazılar sırasında ortaya çıkarılan maddi-medeniyet örnekleri de onaylamaktadır. 1956 yılında Kültepe kazılarında bulunan koç figürü⁴, I. Mişarçay'da bulunan kil koyun figürü⁵, I. Mahta'da bulunan taş koç figürleri⁶, Mingeçevir kazılarında bulunan Son Tunç Çağı'na ait koç başma benzer iki tutacağı olan gümüş inkrustasyonlu taş küp⁷, Goranboy'da bulunan Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait koç başı ile tamamlanan bir tutacaklı inkrustasyonsuz kap⁸, Hocavend'de bulunan Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait sonlukları koç başı ile tamamlanmış olan Tunç bileklik, Kızılburun, Mingeçevir ve İsmayılı'da arkeoloji kazılar sırasında bulunan koç boynuzu şeklinde spirale benzer burulmuş tunç kancalar koç-koyun inancının maddi ve manevi medeniyetteki rolünü göstermektedir. Muhtemelen koç biçimli taşlar, yahut heykelcikler, insan ruhunun taşa geçtiği, koçun ışıklı dünya ile karanlı dünya arasında hareket ettiği inancı ile ilişkili idi.

Koç-koyun, keçi veya koç-keçi boynuzları ile bağlı unsurlarla kaya üstü resimlerde de karşılaşılmaktadır. Gobustan'ın Kіçikdaş dağındaki 15 numaralı taşın doğu yüzeyi üzerinde tasvir edilen koyun ve koçun gövdelerinin yukarı kısımlarında, göğüslerinden kalçalarına kadar iki paralel dalgalı çizgi işlenmiştir.⁹ Bu tasvirler MÖ III. binyıla ait kabul edilmektedir.¹⁰

3 Gūdre İsmayilov, *Guruçay Ve Köndelençay Vadisinde Gedim Medeniyet İzleri*, Bakū, Elm 1981, s. 50.

4 Osman Habibullayev, *Kūltepede Arkeoloji Gazintılar*, Bakū, SSR EA Neşriyatı, Bakū 1959, s.73.

5 Firidun Mahmudov, *Kultura Yugo-Vostoçnogo Azerbaydjana ve Epohu Bronzi i Rannego Jeleza*, Baku, "Nafta-Press" 2008, s. 30.

6 Sefer Aşurov, "Şerurun Eneolit ve Tunc Dövrü Abideleri", *Azerbaycan Arkeologiyası ve Etnografiyası Jurnalı*, Yıl 2004, S. 2, s. 33.

7 Saleh Kaziyev, "Arkeoloğičeskie Raskopki v Mingeçaure", *Materialnaya Kultura Azerbaydjana*, t I, Baku 1949, s. 24.

8 Gūdre İsmayilov, "O Nekotorih Kamennih Sosudah iz Drevnih Pamyatnikov Azerbaydjana", *Materialnaya Kultura Azerbaydjana*, t. VII, 1973, s. 90-101.

9 İshag Caferzade, *Gobustan. Gayüstü Resimler*, YNE "XXI", Bakū 1999, s. 112.

10 Cafergulu Rüstemov, Firuze Muradova, *Gobustan Kіçik Daş Dağı Abideleri*, "E.L." NPE şirketi MMC, Bakū 2008, s. 44.

Gobustan'ın en ilginç özelliği, kaya üstü resimlerde koç, koyun, keçi tasvirleri olduğu gibi, yakınlıktaki kurganlarda da kurbanlık koç iskeletleri ve kemiklerine rast gelinmesidir. Büyükdaş ve Kenize dağları arasında bulunan 25 numaralı kurganın kromlek (dolmen) taşlarından biri dikey konulmuş, dış yüzeyine keçi resmi çizilmiştir. Kurganın (MÖ XX-XVIII. yüzyıllar) merkezindeki mezarda koyun iskeleti, tunçtan yapılmış hançer, boru destekli tunç mızrak ucu ve kil kap parçaları¹¹, 15 numaralı mezarda bütün halinde koyun iskeleti¹² ortaya çıkarılmıştır.

Daşkesen ilinin Haçbulag yaylasında ise İlk Tunç Çağı'na ait 3 kurgan tipli mezar yapıtından birinin içerisinde birbirinin üstünde gömülmüş üç insan iskeleti, koyun iskeleti, saksı kaplar, süs eşyaları, obsidyen taşından yapılmış ok uçları¹³ vs. gibi maddi kültür örnekleri bulunmuştur.

Arkeolojik veriler koç-koyunun kurban edilmesi ile koç-koyun figürlerinin, çanak çömleklerin koç-koyun yapma ve tasvirleri ile süslenme geleneğinin aynı döneme ait olduğunu ispatlamaktadır. Muhtemelen koç figürlerinin yapılması, kapların üzerinin süslenmesi de bir anlamda kurban etme inancı ile bağlantılı olmuştur.

Gazakh-Ağstafa bölgesi ile komşu olan Tovuzçay havzasında bulunan I. Tovuzçay nekropolünün 10 numaralı mezarında erkek insan kafatasının arka tarafında küçükbaş hayvan kemikleri ile karşılaşmaktadır. Testilerden birinin omuz kısmını çevreleyen kemer şekilli yapmanın üzerinde simetrik olarak 3 adet koç başının yapma figürleri, 12 numaralı mezarda testi tipli kabın omuz kısmında yapma yöntemi ile çift koç başı figürleri tasvir edilmiştir.¹⁴ Tovuzçay nekropolünde bulunmuş olan kapların gövde kısmı ile yapma yöntemiyle çizilmiş zoomorf nakışlar daha çok koç-koyun kafalarının tasvirinden oluşmaktadır.¹⁵ (Resim 1). Zeyemçay nekropolünde toprak mezarda ortaya çıkarılan büyük boy testinin omuz kısmında 4 adet simetrik şekildeki yapmalardan biri zoomorf tasvirde-koç başından-ibarettir¹⁶.

Gazakh şehrinin güneydoğusundaki Sarıtepe yerleşim birimi (MÖ II. binyılın sonu-MÖ I. binyılın başı) arkeoloji verileri Mingeçevir ve Göygöl illerinde bulunan

11 Veli Bahşeliyev, *Azerbaycan Arkeologiyası*, Bakü, Elm 2007, s. 152.

12 Rüstemov-Muradova, *age.*, s. 7.

13 İ. M. Djafarzade, "Khaçbulagskaya Arkeologičeskaya Ekpediciya 1960 g", *MKA*, Bakü 1967, t. VII, s. 29-30.

14 Necef Müseyibli, Şamil Necefov, Müzeffer Hüseyinov, *Tovuzçay Nekropolu*, "Elm ve Tahsil", Bakü 2021. s. 28-29.

15 Müseyibli vd., *age.*, s. 81.

16 Müseyibli Necef, Necefov Şamil, *Zeyemçay Nekropolu*, Bakü 2019, s. 73.

materyallerle benzerdir ve aynı döneme aittir. Tovuzçay ve Zeyemçay nekropolle-
rinde bulunan materyallerle uygunluk arz etmektedir.

Sarteppe yerleşim biriminin en ilginç materyallerinden biri bir tarafında çöl domu-
zu, diğer tarafında ise boynuzları yukarıdan aşağıya kıvrılmış koç başının çizildiği
figürdür¹⁷.

Koç-koyunun kurbanlık amacıyla mezarlara gömülmesi ve koç-koyun tasvirleri-
nin süs eşyalarının üzerine işlenme geleneğine Sibiryada da rast gelinmektedir.
Pazırık arkeoloji kültürünün kuzey yerel varyantı gibi kabul edilen Kuzey Altay
bölgesine ait Dağlık Altay ve Tuva arazisinde MÖ I. binyılın ortalarında yayılmış
İskit döneminin kadın baş giysi (trigustra) bezemelerinin tetkiki ilginç sonuçlara
ulaştırılmıştır. Bunlar arasında İskit-Sibiryaya resim geleneğinin neredeyse tüm ör-
nekleri mevcuttur: zoomorfik: toynaklılar – koçlar-koyunlar, yırtıcı- kurtlar; orni-
tomorfik - kartallar ve griffonlar. Koyun-koç başlarının (Mayma IV) veya bütün
bir hayvanın (Pokrovsky Log-5) görüntüleri, erken göçebeler döneminde iyi şansın
sembölü olabilir.¹⁸

Koç-koyunla bağlı inançların en açık göstergesi muhafazakâr defin gelenekleridir.
Son Tunç Çağı'na ait Nahçıvan'ın Plovdağ nekropolünün 16 numaralı kurganın-
da insanın koyunla ve 18 numaralı kurganında dağ keçisi ile birlikte defnedildiği
görülmektedir. Gilançay vadisinde ise Erken Demir Çağı'na ait mezarlarda kilden
yapılmış koyun figürleri bulunmuştur.

Nahçıvan'ın II. Plovdağ nekropolünde ortaya çıkarılan 16 numaralı kurgan altı
mezarda insan iskeleti dışında bütün halinde bir koyun iskeleti de bulunmuştur.
Koyun iskeleti insan iskeleti ile yüz yüze sağ yanı üzerinde kafası doğuya taraf
konulmuştur (Resim 2). Onun sağ ön ayağının tırnakları insanın sol omuzundadır,
arka ayaklarının dizleri ise insanın dizlerine dayanmıştır.¹⁹

Koyunun benzer şekilde defnine Gebele ilinin Soltannuha köyü arazisinde Uzun-
tala denen alanda rast gelinmiştir. Mezarlar ve oradan elde edilen maddi kültür
örnekleri MS II-III. yüzyıllara aittir.²⁰

17 İdeal Nerimanov - Khalilov C. E., "Sarteppe Arkeoloji Gazıntıları (1956)", *Azərbaycanın Maddi Medeniyyəti*, C IV, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Neşriyyatı, 1960, s. 42.

18 A. P. Borodovskiy - E. L. Borodovskaya, "Trikvestri Skifskogo Vremeni Severnogo Altaya", *Arkeologiya, Etnografiya i Antropologiya Evraziı*, 4/40, 2009, s. 55.

19 Behlul İbrahimli, "Kharaba-Gilan Arkeoloji Ekspedisiyasının 2006-cı il II Plovdağ Nekropolunda Apardığı Arkeoloji Gazıntılarının Hesabatı", AEA İnstitutunun Arxiv Fondu, 2006, s. 5.

20 Ceyhun Eminli-İskenderov Emil, "2014-cü ildə Gebelenin Selbir Arazisinin Gazıntı Sahesinde

Maddi kültür örneklerinin, özellikle saksı kapların koç veya ona mahsus azaları ile süslenme geleneği antik çağa aittir. Mingeçevir'de her iki kulpu üzerine yüz yüze durmuş koç figürü sabitlenmiş kap²¹, MÖ I.-MS II. yüzyıla ait küp mezarlardan koç başı ile süslenmiş kaplar bulunmuştur. Kaplardan birinin burun kısmına koç başı veya boynuz yapıştırılmıştır.²²

Gence yakınlığında Alabaşlı köyünde çift koç başı biçiminde bir kulplu kâse, Beylegan ilçesindeki Karatepe kazılarında (MÖ V-I. yüzyıllar) üzerinde stilize edilmiş koç başlı siyah cilalı ve gri, kırmızı-konur renkli bardaklar bulunmuştur.²³

İsmayılı ilinin Mollaisağlı köyü arazisindeki antik ve Orta çağa ait kazıda bulunan koyun figürü de ilgi çekmektedir.²⁴

İlk ve Orta çağa ait zoomorf kaplar Mingeçevir'in yerleşim birimlerinden, Hınıslı'nın lahit mezarlarından ve Şehergah yerleşim birimlerinden ortaya çıkarılmıştır. Şehergah'ta bulunan temiz, ince kilden yapılmış, çift başlı, küçük dairesel kulplu zoomorf kabın gövdesindeki iki tavuk kanadına benzer, yastı çıkıntının üzerine kazıma yöntemi ile nakış işlenmiş, diğer tarafı koç başına benzetilmiştir.²⁵

Benzer arkeolojik materyallerin tetkiki, Azerbaycan arazisinde Tunç Çağı'ndan itibaren kurgan ve mezar nekropollerinde çeşitli hayvan kemikleri bulunsa da yalnız at ve koç kurban amacıyla bütün halinde defnedildiğini göstermektedir. Bunun mitolojik unsurları sözlü halk edebiyatında da yaşamaktadır.²⁶

2. Orta Çağda Koç-Koyun Biçimli Mezar Taşı Geleneğinin Yayılması

Tunç Çağı'ndan itibaren koçların kurgan ve mezar nekropollerinde gömülmesi, koç-koyun figürleri, zoomorf süslü kaplar, koç-koyun motifleriyle süslenmiş

ve Soltannuha Kendinde Aparılmış Arkeoloji Gazıntılarının Hesabatı", 2014, *Gebele Arkeoloji Eksedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar. Gebele Seriyası*, S. 6, Bakı, CBS 2016, s. 107-109.

21 Kaziye, Arkeologičeskiye Paskopki v Mingeçevir, s. 35.

22 Saleh Gaziyev, *Mingeçevir Arkeoloji Hafriyyatı. Küp Gebirleri Albomu*, Bakı, Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 9.

23 Omer İsmizade, "Raskopki Kolma Kara-tepe v Milskoy Stepi (1954-1958 gg.)", *Materiali i İssledovaniya Po Arkeologii SSSR, № 125, Trudi Azerbaydžanskoj Arkeologičeskoj Ekspedicii*, t. II, 1965, s. 195.

24 Fazil Osmanov, "Mollaisağlıda Antik Dövre Aid Yeni Arkeoloji Tapıntılar, *Azerbaycanın Maddi Mədəniyyəti*, Bakü, Elm, 1980, IX, s. 85.

25 Abdulla Orucov, *İlk Orta Esrlerde Azerbaycanda Dulusçuluğ*, Bakü, Elm 1989. s. 17-18.

26 Mireli Seyidov, *Azerbaycan Khalqının Soykökünü Düşünürken*, Bakı 2018, s. 134; Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Halları*, Kabalıcı Yayın Evi 2002, s. 150.

çanak çömlekler, Türk tarihinin tetkiki açısından önem arz etmekte, Türk tarihini zenginleştiren maddi ve manevi miras unsurları gibi görülmektedir.

Orta çağda göçebe ve yerleşik hayvancılık birbirini tamamlamış, sadece köylüler değil hatta şehir halkı da bir süre hayvancılıkla uğraşmışlardır. Orta çağa ait yerleşim birimlerinde yapılan kazılar sırasında bazen bütün halinde iskeletlerle karşılaşmıştır.²⁷ Bu da İslam'dan sonra bile koç-koyun inancının kalıntılarının devam ettiğini göstermekteydi.

Koyun ve koçla bağlı defin geleneği Orta çağda farklı bir biçimde tezahür etmiştir. Bilindiği gibi İslam'ın yayıldığı ilk dönemlerde mezara ve üzerine herhangi bir figürün konulması yasaklansa da XIII-XIV. yüzyıllardan itibaren mezarların üzerine koç heykeli koyma geleneği tekrar canlanmıştır.²⁸

İslamiyet döneminde koç heykeli geleneği, Kur'ân-ı Kerim'de de bahsedilen Hz. İbrahim'in vadine amel ederek oğlu Hz. İsmail'i Allah'a kurban etme olayı ile ilgilidir. Bilindiği gibi Hz. İbrahim gördüğü rüya üzerine biricik oğlu İsmail'i kurban etmeye karar vermiş, lakin Allah tarafından samimiyetinin karşılığı olarak bir koç indirilerek oğlu yerine kurban kesmesi emredilmiştir. Bu dini hüküm, Türklerin ilkel inançlarının yeni din çerçevesinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. İslam'ın insan tasvirine bakışı da mezar üstü abide olarak at veya koç heykelinin konulma geleneğini şekillendirmiştir.

Tarihsel olarak Azerbaycan'da koyun ve koç zenginlik, nam olarak görülmuş, halk arasında yiğit, cesur kimselere "koçu", "koçak" denmiştir. Ayrıca "nazardan", "kötü gözlerden korunmak" için avlu, ev ve ahır kapılarının üzerine, tarlalarda, bahçelerde direklerin ucuna koç-koyun kafası geçirme geleneğine şimdilerde bile rast gelinmektedir.

Hem Türkiye, hem de Azerbaycan araştırmacıları koç heykelleri ile ilgili birtakım fikirler ileri sürmüşlerdir: koç-koyun heykelleri milattan öne mevcut olmuştur²⁹; koç-koyun heykelleri küçükbaş hayvancılıkla iştil eden Türk boylarına mahsusdur; koç eski Türk halklarında güç, kuvvet, bolluk remzi olarak kabul edilmiştir³⁰; mezarların üzerine dikilmiş heykellerin vefat etmiş şahsı cennete götürceğine dair

27 *Azerbaycan Arkeologiyası*, Bakü, "Şerg-Gerb" 2008, VI, s. 257.

28 Gadjifakhraddin Safarli, *Epigrafiçeskie Pamyatniki Nakhçwanae*, Nakhçıvan, "Adjemi" 2017, s. 106.

29 Mustafa Aksoy, "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", *Yeni Ufuklar Dergisi*, Yıl 2012, S.17, s. 16-20.

30 Budag Budagov, *Türk Ulusunun Yer Yaddaşı*, Bakü, Elm 1994, s. 81.

inançla ilgilidir; koç-koyun heykelleri Oğuz Kağan'ın Bozok ve Uçok'a ayrı ayrılıkta ongun (totem)-beyaz ve kara koyun-vermesi ile ilgilidir³¹; Oğuzların dışındaki Türkler arasında koç-koyun biçimli taş heykelleri daha yaygındır³²; koç-koyun biçimli mezar taşları Hristiyan Türklere, erken dönemde Anadolu'ya gelen Hazar ve Kıpçak boylarına da aittir³³; koç-koyun heykelleri Karakoyunlular ve Akkoyunluların hakimiyette olduğu dönemle bağlantılıdır³⁴; Türk dünyasının farklı yerlerinde farklı tarihlerde yapılan koç biçimli mezar taşları Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin kuruluşundan çok öncelere aittir³⁵; koç-koyun mezar taşları Şiilikle ilgilidir³⁶; koyun verimlilik ongunudur; taş koç ve koyun figürleri üzerine işlenmiş tasvirler, esasen vefat edenin mesleğini yansıtır, mezar taşlarının koyun biçiminde yapılması totemizmin kalıntısıdır vs. Taş koç figürlerinin taş işleme sanatının tarihi, bedii üslup özelliklerine dair ilginç bilgiler sunmakta, bölgenin taş yapı malzemeleri, ustanın şahsi becerisi, yaratıcılığı, yerli sanatkarların düzeyi ile ilgili bilgiler vermektedir.

Taştan yonulmuş koç figürleri çeşitli ve özgün bedii üsluba sahiptir. Azerbaycanın güneyinde özellikle Lerik ilinde görülen koç figürleri büyüklüğü, kuru ve sembolik dekoratifiği ile farklılık gösterir. Gence, Gazakh, Ağdam, Laçın illerinde bulunan taş koç figürleri daha çok uzak geçmişin arkaik sanat örneklerini hatırlatmaktadır. Nahçıvan, Ordubad, Şahbuz, Gedebe ve komşu Ermenistan arazisindeki Azerbaycan türk köylerinde de karşılaşılan taş koç figürleri diğer bölgelerdeki benzer abidelerden hem reel tasviri hem de zengin bedii dizaynı ile farklılık arz etmektedir. Taş koç figürlerinin dekoratif süslerini nebati, geometrik, bezeme motifleri,

31 Seyidov, *age.*, s. 128-129.

32 Onur Güven, "Ahıska'dan Artvin'e Koç-Koyun Formlu Mezar Taşları", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı*, Vol. 4, S., 1 Bahar/2019, s. 355.

33 Yunus Berkli, "Erzurum'da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelinin Düşündürdükleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, s. 228.

34 Fahrettin Kırzioğlu, "Azerbaycan ve Anadolu'da Türkistan'dan Gelen Eski Milli-Gelenek: Kabirtaşı Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri", *Vakıf Haftası Dergisi*, Yıl 1993, S. 10, s. 133-160; Yusuf Çetin, "Doğubeyazıt Çevresinde Bulunan Tarihi Mezarlıklar ve Mezar Taşları", *II. Uluslararası Agri Dığı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu 08-10 Ekim 2008*, İstanbul 2009, s. 116.

35 Cengiz Alyılmaz, Semra Alyılmaz, "İğdir ve Çevresindeki Koç Heykelli Mezar Taşlarının Üzerindeki Arap Harfli Yazıtlar", *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi/Turkish World, Journal of Language and Literature*, S. 43, Bahar-Spring 2017, s. 314; Yunus Berkli, "Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç, At Biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s. 211.

36 Kırzioğlu, *agm.*, s. 133-160.

yazılar, bazı durumlarda ise gerçek anlamda konulu kompozisyonlar oluşturmaktadır.³⁷ Koyun-koç heykelleri üzerinde Arap harfleri ile yazılmış kitabeler, bağlama, hançer, çok köşeli yıldız, ay, güneş, ok, keman, avcı, öküz, eyerli at ve kılıç, ok, keman, ev eşyaları, ibrik, tespih ve diğer tasvirler bulunmaktadır.

Azerbaycan Türklerinin Orta Asya Türkleri ile sıkı ilişkisini sadece bu gibi konulu kompozisyonlardaki çeşitli motifler değil, taş koç figürleri de ispatlamaktadır.

Taş koç figürleri Sibir ve Orta Asya'da (Hakasya, Kazakistan³⁸ vs.) da bulunmuştur. Rus bilim adamları bulunan taş koç figürlerinin en eskisinin MÖ II. binyıla ait olduğunu düşünmektedirler. Taş koç figürlerine İran'ın kuzeybatısında, Güney Azerbaycan'da (Urmiye, Şebüster, Göytepe vs.), Türkiye'nin doğu illerinde de (Erzurum, Kars, Ahlat, Van, Diyarbakır, Seyitgazi vs.) rast gelinmektedir. Ulan-Bator'un 400 km batısında VIII. yüzyılın Türk hakanı Güntekin'in mezarı üzerinde kazı yapan Rus (V. Radlov), İngiliz (H. Heykel) ve Fransız (D. Lyakok) bilim adamları iki mermer koç figürünün bulunduğunu tespit etmişlerdir.³⁹

Farklı bölgelerde Son Orta çağa ait taştan yonulmuş mezar üstü koç heykelleri ile karşılaşılması, antik dini düşüncelerle birlikte hem de onun ekonomik açıdan önem arz ettiğini göstermektedir.

Naxçıvan'ın Ordubad ili arazisinde, Gilançay'ın sağ kıyısındaki Aza Orta çağ şehir yerinde ve Aşağı Aza köyü mezarlığındaki en büyük koç heykeli Azerbaycanlıların türbe olduğuna inandıkları bir abide idi. Anneler korkmuş çocukların korkusu geçsin, bedenlen zayıf çocuklar kuvvetlensin, güçlü olsun diye bu heykelin karnının altından geçirirlerdi⁴⁰. Güney Azerbaycan'da da Son Çarşamba'da⁴¹ taş koyun heykellerinin altından geçen kadınların çocuk doğuracaklarına inanılmaktadır.

Hem Azerbaycan Cumhuriyeti'nde hem de Güney Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arazisinde koç heykelleri XX. yüzyılın ortalarında toplu şekilde imha edilmeye başlanmıştır. Koç heykellerinin baş kısımlarının özellikle kırılmasının ne-

37 Efendi, *Azerbaycan İnceleneti*, s. 158-159.

38 Mustafa Aksoy, "Kazakistan'da Koç - Koyun Heykelli Mezar Taşları", *Türk Kültürü*, Yıl 2012, Şubat, s. 31.

39 Efendi, *Azerbaycan İnceleneti*, s. 160.

40 Behlül İbrahimli, "Ordubadın İslam Dövrü Gebirüstü Abideleri (XII-XVII Asırlar)", *Naxçıvan: İslam Medeniyetinin Paytahtı Beynelxalq Konfransın Materialları*, Naxçıvan 2019, s. 80.

41 Nevruz Bayramından önceki son salı akşamı.

deni halk arasında bu heykellerin söz konusu kısmında altın bulunduğu dair dolaşan söylenti idi. Bu söylenti Ermeniler tarafından kasıtlı şekilde yayılmış, Nahçıvan, Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu arazisinde yüzlerce mezar üstü koç heykelinin, halkımızın açık sema altında yüzyıllar boyu deprem, savaşlara karşı direnmiş bu benzersiz anıtsal yapılarının vahşice imha edilmesine neden olmuştur.⁴² Özellikle Zengezur, Göyçe'deki koç taşlar İrevan'a götürülmüş bunların üzerindeki kitabe ve tasvirler silinerek Ermenileştirilmiştir⁴³. Yaklaşık 30 yıl Ermenistan'ın işgali altında kalmış Azerbaycan topraklarında özellikle Laçın, Gubadlı ve Kelbecer'de tespit edilmiş koç-koyun heykelleri bilinçli bir şekilde imha edilmiştir.

Günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti arazisinde koç-koyun heykelleriyle az karşılaşmaktadır. Lerik'in Cengemiran mezarlığı, Celilabad ilinin bazı köy mezarlıklarında koç heykelleri bulunmaktadır. Mezar üstü koç heykelleri Gürcistan'ın Orta çağ Türk-Müslüman mezarlıklarında da tespit edilmiştir.⁴⁴ Milli Azerbaycan Tarih Müzesi, Nahçıvan "Han Sarayı" Devlet Tarih-Mimarlık, Mumine Hatun ve Açık Sema Altında Müze Kompleksi, Tarih-Diyarşünaslık müzelerinde koç-koyun mezar üstü heykeller muhafaza edilmektedir.

3. Mezar Taşları Üzerinde Koç-Koyun Motifleri

Orta Asya, Azerbaycan ve Anadolu'da bulunan koç başlı mezar taşları ve mezar taşlarındaki koç-koyun motifleri, Türk tarihinin bütünlüğünü gösteren somutlaşmış inanç ve kültür örnekleridir. Bu kültürel örnekler, tarihsel olarak MÖ bin yıllara dayanmaktadır ve birkaç aşamadan geçmiştir. Aynı zamanda bu kültürel gelenek iç-içe yaşamıştır. Binlerce yıl boyunca koyun ve keçilerin höyüklere gömülmesiyle birlikte, koç ve koyun figürinleri yapma geleneği ve koç ve koyun motiflerinin taş, metal ve ahşap yüzeylere yansması paralel olarak yerini almış veya var olmuştur.

Koç-koyunun kurgan ve nekropollere gömülmesi, çanak çömlekler üzerinde tasviri ve koç-koyun biçimli mezar taşlarının (heykellerin) konulmasıyla birlikte dokumacılıkta (özellikle halı dokumacılığında), metal işlemede (kuyumculukta) koç-koyun motiflerinin kullanımı da yaygınlaşmıştır.

42 Behlül İbrahimli, *Nakhçvannın Orta Esr Şehirleri: Aza (Tarihi-Arkeoloji Tedqiqat)*, "Avropa", Bakü 2020, s. 146.

43 Aynur Celilova, 'Azerbaycan Mezar Yapılarında Avcılık Sembolleri,' *1. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı 19-21 Ekim 2018*, Kuşadası, Aralık 2018, s. 152.

44 Kerem Memmedov, *Tarihi Borçalı Mahalı Arazisindeki Megalitik Abideler*, Tbilisi 2013, s. 119.

Orta yüzyıllarda Beylegan saksı ürünleri üzerinde daha çok aslan ve koç tasvirleri ile karşılaşmış, bu tasvirler Eldegiz devletinin paraları üzerine de işlenmiş ve Atabeylerin şahsi tamgası (damga) olmuştur.⁴⁵

Guba ilinde bulunmuş olan XIII-XIV. yüzyıllara ait olduğu düşünülen, yarım balon biçimindeki bakır tiyanın nebati bezemeleri kabın ağız kısmındaki karşı karşıya konmuş iki dar kuşakta “Selçuklu Zinciri” ismi ile geniş yayılmış süs biçiminde ve kabın ağız kısmının en geniş dilimlerinin birinde işlenmiştir. Bu dilimin üzerinde merkezde Latince S harfine benzer süs ve onun çevresinde simetrik şekilde iki büyük daire tasvir edilmiştir. Dairelerin her birinin içinde baş tarafları kıvrım koç boynuzu gibi ikiye ayrılmış iki çapraz çizgi işlenmiştir. Şematik bir biçimde karşı karşıya durmuş dört koç boynuzunu yansıtan bu orijinal süslerin tarihi gelişim yolunu izlersek, onun en eski örneklerine çok uzaklarda Altay ve Orta Asya’da çeşitli dönemlerde ortaya konmuş sanat eserlerinde rast geleceğiz.⁴⁶

XVI-XVII. yüzyıllarda bronz heykeltaraşlığı örneklerinde esasen çeşitli eşyaların süs unsurları gibi kullanılmaktaydı. Örneğin I. Şah Abbas’ın Londra’da muhafaza edilen kılıcının kabzası koç başı şeklinde yapılmıştır.⁴⁷

Halicılıkta koyun yahut koç tasvir edilse de zamanla bu tasvirlerin yerini boynuz almıştır. “Koç başı” veya “boynuz” olarak isimlendirilen bu motif, bereket, yiğitlik, nazardan korunma sembolü kabul edilirdi. Koç boynuzu biçimli tasvirlerin tarihi gelişim yoluna bakacak olursak, en eski örneklerine Altay ve Orta Asya’da çeşitli dönemlerde ortaya konulmuş sanat örneklerinde rast geliriz.⁴⁸

Azerbaycan’da “Boynuz” olarak isimlendirilen üsluplaştırılmış bitki motifi ile zengin halıları Karabağ, Gazakh⁴⁹, Gence halıcılık okullarında dokunmuştu. Bu özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında genişlenmiştir. Gazakh’ın Şıhlı köyünde dokunmuş, günümüzde Bakü’de Halı Müzesi’nde sergilenen “Ağaçlı” isimli dikdörtgen halıda da eşkenar dörtken biçimli unsurlar, ağaç, kuş, gül-çiçek, koç ve kuş figürleri tasvir edilmiştir.

Görüldüğü gibi, Türk halı dokuma sanatının en önemli unsurlarından biri koç

45 Rasim Efendi, *Azerbaycan İnceseneti*, Bakü, “Şerg-Gerb” 2007, s. 64.

46 Efendi, *Azerbaycan İnceseneti*, s. 80.

47 Efendi, *Azerbaycan İnceseneti*, s. 153.

48 Rasim Efendi, *Azerbaycan El Saneti (Parça, Tikme, Khalça)*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü 1971, s. 70.

49 Efendi, *Azerbaycan İnceseneti*, s. 181.

başı damgalarıdır. Bu damgalarla Japonya'dan Anadolu'ya kadar Türk mezar taşlarında karşılaşılmaktadır.⁵⁰

Türklerin ekonomik hayatında, eski inanışlarda, geleneksel yemeklerin hazırlanmasında, el sanatlarında vb. önemli bir yer tutan koç-koyun motifleri uzun gelişim yolu geçmiştir. En önemlisi, kültürün bu unsurları farklı dinlerden etkilenmiş ve bazı değişikliklere uğramıştır. Bu açıdan bakıldığında koç başı veya koçla ilgili herhangi bir unsurun olduğu mezar taşlarının tek bir din veya mezhep ile ilişkilendirilmesi tartışmalıdır. Tarihsel açıdan bakıldığında Selçuklu dönemine ait koç-koyun unsuru ile maddi kültüre ait pek çok örnek kaydedilmiş, koç-koyun başlı mezar taşları Şii Karakoyunlu ve Sünni Akkoyunlu dönemleri ile ilişkilendirilmiştir. Coğrafi olarak farklı din ve mezheplere mensup Türklerin yaşadığı Sibirya, Orta Asya, Azerbaycan ve Anadolu'da koyun başlı mezar taşlarına rastlanmış ve bu gibi farklılıklara rağmen benzer koç-koyun motifleri günümüze ulaşmıştır. Türklerin kadim inanç unsurlarını yaşatan koç-koyun motifli maddi kültür unsurları (koç-koyun başlı mezar taşları, koç-koyun motifli mezar taşları) çoğunlukla yaylak-kışlak koyun yetiştiriciliği yapan oymaklar arasında yaygın olmuştur. Orta yüzyıllarda yerleşik hayata geçme ile eşzamanlı olarak bazı dini yasaklar sonucunda koç-koyun motifleri her döneme göre değişerek farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Ayrıca, tayfaların esas olarak koyun yetiştiriciliği veya tarımla uğraştığı, el sanatlarının ve ticaretin gelişimi ve kentleşme durumu da dikkate alınmalıdır. Özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusyası tarafından işgal edilen Kuzey Azerbaycan'da dini ilişkilerde farklı bir durum vardı. Ortaçağ Türk-Müslüman devlet-hakimiyet sembolleri mezar anıtlarından ve mezar taşlarından kaybolmuş, eski inançların kalıntıları olan dini yazıtlar, koç-koyun motifleri, bitkisel motifler vb. kalmıştır.

Çarlık Rusya'sının işgali altındaki Kuzey Azerbaycan'da XIX. yüzyılın sonlarında koç başlı mezar abidesi dikme geleneği zayıflamaya başlar. Bu ilk olarak taş işleme sanatının zayıflaması, mezar üstü abideler için taş yapı malzemelerinin elde edilmesindeki zorluklar, insanların zevkinin değişmesi vs. tarihi-kültürel süreçlerle bağlantılıydı. Bu dönemde koç-koyun inancının yeni şekli ortaya çıkmıştır. Mezar üstü taşlara farklı motiflerle birlikte koç-koyun motifleri işlenmeye başlanmış, esasen oyma, kabartma yöntemi kullanılmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gazakh ve Ağstafa illeri, Sünni nüfusun en yoğun

50 M. Abdulhaluk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası - Koç Heykel, Mezar Taşları ve Türkler'de Koç Koyun Meselesi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, s. 34.

olduğu bölgelerdendir⁵¹. Etnografik geziler sırasında hem Sünni hem de Şii köylerinin mezarlıklarında koç-koyun motifli mezar taşları tespit edilmiştir.

Bu da Anadolu'da Şia-Caferiler, Aleviler arasında koç ve koyun başlı mezar taşı yapma geleneği olduğu gibi eskiden Azerbaycan'ın Gazakh-Ağstafa bölgesinde de koç biçimli mezar taşları, koç ve koyun motifli mezar taşı yapma deneyiminin var olduğunu göstermektedir.

Gazakh-Ağstafa bölgesi mezar taşları üzerindeki motiflere göre Selçuklu ve Güroymak mezar taşlarına⁵² benzemektedir; aynı zamanda Anadolu mezar taşlarında olduğu gibi bu mezar taşlarında da koç ve koyun motifleri ile birlikte çarkı-felek, bitki motifleri, 6 köşeli yıldız "Muhri-Süleyman" vb. semboller yer almaktadır.

Gazakh ve Ağstafa illerine bağlı köy mezarlıklarında⁵³ etnografik araştırmalar sırasında çoğunlukla XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yüzyılın ortalarına ait mezar taşları üzerinde koç-koyun motifleri ortaya çıkarılmıştır. Azerbaycan'ın Gazakh, Ağstafa illerine yaptığımız etnografik gezi sırasında mezar taşlarındaki koç-koyun, keçi motifleri tetkik edilmiştir. Üzerinde koç boynuzunu andıran bezemeler (oymalar, kabartmalar) esasen XIX. yüzyıl ve XX yüzyılın başlarına aittir.

Etnografik ekspedisyonlar sırasında Gazakh iline bağlı Kosalar, Alpoud, Ağköynek, Daş Salahlı, Garapapag, Kemerli, Birinci Şıkhlı, İkinci Şıkhlı, Yukarı Salahlı, Hanlıklar, Astanbeyli, Ağstafa iline bağlı Gırag Kesemen, Gırlı, Göyçeli, Yaradullu, Eynallı, Vurgun, Köçesger, Poylu, Düz Gışlag, Pirili, Sadıkhlı, Muğanlı gibi köy mezarlıklarında XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarına ait çok sayıda koç-koyun motifli mezar taşları tarafımızdan tespit edilmiştir.

Mezar baş taşlarındaki (şahide) süslerin ekseriyetini damgaya benzer rozet ve sembolik süs unsurları oluşturmaktadır. Buna Güneş ışınlarına benzer şeritli daire, karşı karşıya durmuş iki veya dört koç boynuzu, kancaya benzer bezeme unsurunu

51 İran'da (Güney Azerbaycan) yaşayan Azerbaycan Türklerinin çoğunluğu Şii olmasına rağmen, Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki nüfusun yaklaşık yüzde 40'ı Sünnidir.

52 Kadir Pektaş, *Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Ankara, IX, 2001, s. 8-9, Resim 17, s. 31-32.

53 Koç-koyun motifli mezar taşları bazen artık mezarlık olarak kullanılmayan alanlarda, yerel halkın "eski kabristanlık" dediği mezarlıklarda, bazen de yeni mezarların arasında yer almaktadır. Bazı mezarlar ise köy mezarlıklarının "eski kabirler" bölümlerinde bulunur. Bazı eski mezar taşları yere batmış veya kırılmış yahut dağılmıştır. Bu açıdan bakıldığında koç ve koyun motifli mezar taşlarının tam sayısını tespit etmek mümkün değildir. Çalışma sırasında her köy mezarlığında iyi durumda olan koyun ve koyun motifli birkaç mezar taşı incelenmiştir.

vs. gösterebiliriz. Mezar taşlarının süsleri arasında at, keçi; ev eşyalarından gül suyu kabı, hançer, tüfek, tapanca, kartuş kemeri vs. tasvirlerle de karşılaşmaktadır. Benzer motifler, ünlü “Gazakh” halıları da dahil olmak üzere Azerbaycan halılarında rastlanır.

Araştırmacılara göre, koyun ve keçi başlı mezar taşları, okuma yazma bilmeyenleri mezarın sahibi hakkında bilgilendirmeye yöneliktir.⁵⁴ Mezar taşları üzerindeki koç ve koyun motifleri de mezarda yatan kişiler hakkında bilgiler vermektedir. Koç motifleri (boynuz vb.) de ölen şahsın daha kıdemli, soylu, zengin, bey, yiğit olduğunu göstermektedir. Eski zamanlardan Türklerin inancında koyun bolluğun, refahın, koç ise gücün, cesaretin, kahramanlığın ve gücün simgesi olmuştur.

Mezar taşları üzerinde Azerbaycan, Arap ve Farsça eski alfabe ile yazılar bulunmaktadır. Bu yazılar daha çok dinidir. Bazı mezar taşlarıyla ilgili bilgi verelim:

Gazakh ilçesine (rayonuna) bağlı Kosalar köy mezarlığında vefat tarihi 1868/1869 yılına ait mezra taşı üzerinde şöyle yazılmıştır: “Allah, Muhammed, Ali, Fatma, Hasan, Hüseyin. 1258. Haza merkad el-merhum el-mağfur Nebi bin Aydın. Ğafarallahu zenubehuma. Hürmeten el-Fatiha” (Resim 4).

Mezar taşının alt kısmında kıvrılmış koç boynuzu, ortasında 6 yapraklı gül bulunmaktadır. Taşın üst kısmında çift boynuz ve kenarı uzununa çevrelenmiş koç boynuzunu andıran nebati, kabartma ile süslenmiştir.

Ağstafa ilçesine (rayonuna) bağlı Gırag Kesemen köy mezarlığındaki mezar taşı üzerinde şöyle yazılmıştır: “Ya Allah ya Muhammed. 1281. Haza merkad el-merhum el-mağfur Abdullah bin Musa. Be rehlet nemud. Ğafarallahu zenubehuma. Ölüm tarihi 1864/1865” (Resim 5)

Bu mezar taşının altındaki iki dairede 6 yapraklı iri güller, yukarıya kıvrılmış koç boynuzunun içindeki dairede 6 yapraklı gül kabartılmıştır. Taşın kenarına uzununa çevreleme koç boynuzunu andıran nebati, kabartma nakışlar işlenmiştir. Muhtemelen koç ve koyun motiflerinin (koç boynuzunun) mezar taşlarına yansımaları, ölümlerin ve mezarlığın kötü ruhlardan ve çeşitli kötülüklerden korunması ile bağlantılıydı.

Ağstafa ilçesinin Gırag Kesemen köy mezarlığındaki mezar taşı üzerinde şöyle yazılmaktadır: “Allah, Muhammed, Ali, Fatma, Hasan, Hüseyin. 1258. Haza

54 Timur Sili, “Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezartaşları”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar, 1996, s. 62.

merkad el-merhum el-mağfur Alesker bin Kerbelayı Veli. Ez darul-fena be darul-beka rehlet nemud. Ğafarallah. Ölüm tarihi miladi 1864/1865.”

Muhtemelen bu mezar taşı da aynı usta tarafından yapılmıştır. Lakin bu mezar taşının alt kısmındaki dairede 6 iri yapraklı gül, çevresinde 24 küçük yapraklı gül, yukarıda kıvrılmış koç boynuzunun ortasındaki 3 daire içinde 6 yapraklı gül kabartılmıştır. Taşın kenarına uzununa çevreleme koç boynuzunu andıran nebatî, kabartma süsler, güller işlenmiştir.

Gazakh-Ağstafa bölgesinin köylerindeki boyların birçoğu şu veya bu şekilde Anadolu’daki boylarla ilişkilidirler. Büyük Selçuklu, Birinci Beylikler döneminden itibaren son bin yılda siyasi-ekonomik süreçlerle ilişkili olarak defalarca karşılıklı göçler yaşanmıştır. Örneğin Azerbaycan’ın muhtelif bölgelerinde keza Gazakh ilinin Hanlıklar köyündeki Ehli-sünnete bağlı Bayramlılar boyu Anadolu’da kurulmuş Karakoyunlu, Akkoyunlu devletlerinin ve Safevî devletinin kuruluşunda görev almışlardır. Bu bölgede en ilginç gerçekler Hasansu havzasının asıl köyle-ri kabul edilen Tatlı (Tatlı) köyünün boy yapısı ile ilgilidir. Tatlı köyünün köke-ni Dulkadir boyuna kadar gitmektedir. Dulkadirler Oğuz Türklerinin Bayat ve Kayı boyuna mensuptur, Bozok kolundan türemişlerdir. Tatlı köyünden ayrılmış Göyceli köyünün bir kısmı Beyazıtlı, köyün boylarından biri ise Bozoklu olarak isimlendirilmektedir. Gırlı/Kırlı (Çöllü) köyünde Türk tarihinden iyi bilinen Boz-dağlanlı, Cırdahan vs. boyları yaşamaktadır. Bu boyların yerleştiği, yayla-kışla (göç) yaşamı ile meşgul olduğu arazideki mezar taşları üzerinde koç-koyun motiflerinin oyulma, kabartma geleneği yayılmıştır.

Gırlı köy mezarlığında tespit ettiğimiz eski koç-koyun motifli mezar taşı üzerinde merhumun ölüm tarihi 1825 yılı olarak gösterilmiştir. Mezar taşı üzerinde şunlar yazılmıştır: “1241, Haza merkad el-merhum Nağı veledi Oruc...” (Resim 6). Şimdilik en eski olarak kabul ettiğimiz mezar taşı üzerinde daha çok damgaya benze-yen burulmuş koç boynuzu işlenmiştir.

Gazakh ilçesinin Hüseyinbeyli köy mezarlığındaki türbelerden birindeki mezar taşının yukarı kısmında kıvrılmış koç boynuzları, boynuzların oluşturduğu iki daire içinde 6 köşeli yıldız (gül yapraklarına da benzemektedir), taşın kenarında uzununa koç boynuzuna benzer nebatî kabartmalar mevcuttur. Mezar taşının üzerinde şunlar yazılmıştır: “Allah, Muhammed, Ali, Fatma, Hasan, Hüseyin. 1272. Haza merkad el-merhum el-mağfur Tahmasgulu Bey bin Nəcəf Ağa Ğafarallahu. Ölüm tarihi, miladi 1855/1856”.

Mezar taşının aşağısında 6 yapraklı gül (yahut 6 köşeli yıldız) daireleri kare şeklinde dizilmiş, ortada 12 köşeli puta (gül) bulunan bir daire yer almaktadır. İlginç olan şudur ki bu mezar, Osmanlı devleti ile Gürcistan savaşında yenilmiş Safevi komutanı Nadir Han Afşar'ı kurtaran savaşçının kardeşi Tahmasgulu Han'ın sülalesinden olan Necef Ağa'ya aittir.

Sünni mezhepli Taş Salahlı köyünde üzerine Kiril alfabesi ile yazılmış, ölüm tarihi 1878 yılı olarak gösterilen Mancanov Daşdı Hasmemmed oğluna ait mezar taşı dikkat çekmektedir. Muhtemelen bu mezara ait baş taşı kırılmış, merhumun yakınları XX. yüzyılın ortalarında yeni bir taş dikmiş, lakin üzerini Arap alfabesi ile değil, söz konusu döneme ait Kiril alfabesi ile yazdırmışlardır. Mezar taşı üzerinde koç başı ve kıvrılmış boynuzlar kabartma yöntemi ile açık bir şekilde işlenmiştir (Resim 7).

Sünni mezhepli Kemerli köy mezarlığındaki diğer bir mezar taşı üzerinde şöyle yazılmaktadır: "...1379, Haza merkad el-merhum Molla Yusif Molla Nebi Hoca. Ğafarallahu zenubehuma. Ölüm tarihi 1960. (Resim 8).

Bu mezar taşının yukarısında iki dairede yapraklı güller, hilal ve beş köşeli yıldız, bir miktar aşağıda iki kat koç boynuzu, taşın kenarına uzununa çevreleme koç boynuzunu andıran nebati, kabartma nakışlar işlenmiştir. Beş köşeli yıldız Sovyet dönemi ideolojisiyle ilişkilendirmek doğru değildir. Söz konusu dönemde Azerbaycan'ın eski mezarlarında sık sık rast gelinen 6 köşeli ve 8 köşeli yıldızların yerini 5 köşeli almıştır. Bu da daha çok önceki tecrübenin unutulmasıyla ilgili idi.

Görüldüğü gibi mezar taşı XX. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Söz konusu dönemde Kemerli köyünde (İnceçay vadisi köylerinde) mezar taşlarını yapan sanatkarlar faaliyette bulunmuştur. İlginç olan şudur ki İnceçay vadisi köyleri tarih boyu Azerbaycan'da Nakşibendi şeyhi Seyit Mirhamza Nigari'nin halifesi Hacı Mahmut Efendi ve talebelerinin faaliyette bulunduğu mekân olarak bilinmiştir. Ehli-sünnete mensup Müslümanların yaşadığı bu köyler XIX. yüzyıl-XX. yüzyılın başlarında dini bilgilenme, şeriat kurallarına uyulması açısından farklılık arz etmektedir.

Sünni mezhepli İkinci Şıkhlı köy mezarlığındaki mezar taşı (Resim 9) üzerinde şöyle yazılmaktadır: "Ya Allah ya Muhammed. 1324. Haza merkad el-merhume el-mağfure Seyalı binti İsmail ğavarallahu... Ölüm tarihi 1906." Mezar taşının yukarısında 3 dairede 6 yapraklı güller, bir miktar aşağıda koç boynuzu, taşın kenarına uzununa çevreleme koç boynuzunu andıran nebati, kabartma nakışlar işlenmiştir.

İkinci Şıkkılı köy mezarlığındaki diğer bir mezar taşı üzerinde şunlar yazılmaktadır: “Ya Muhammed Resulullah. 1324. Haza merkad el-merhum el-mağfur Mansur bin Kerim. Ğafarllahu zenebehume vecal cennete. Ölüm tarihi 1906.”

Kadına ait mezar taşından farklı olarak bu mezar taşının yukarısında daire içinde yapraklı güller bulunmamakta, bir miktar aşağıda koç boynuzu, taşın kenarına uzununa çevreleme koç boynuzunu hatırlatan nebati, kabartma nakışlar işlenmiştir.

Sonuç

Gazakh-Ağstafa bölgesinde ortaya çıkarılan arkeolojik, etnografik, folklor, epigrafik malzemeler temelinde Tunç Çağı'ndan XX. yüzyılın ortalarına kadar koç-koyunun ekonomi, maddi ve manevi kültürde rolü ve buna bağlı inançların gelişimi izlenmektedir.

Eski dönemden aralarında Gazakh-Ağstafa bölgesinin de bulunduğu Azerbaycan coğrafyasında Türklerin yaşadığını gösteren en önemli arkeolojik-etnografik deliller, koç-koyun inancı ile bağlı maddi-manevi materyallerdir. Binyıllar boyunca bu maddi-manevi ilişki kaybolmamış, etnik miras korunarak şimdiye kadar ulaşmıştır.

Gazakh-Ağstafa bölgesinin arkeolojik-etnografik materyalleri (Babaderviş, Sarıtepe, Tovuz nekropolü, Zeyem nekropolü, mezar üstü koç heykelleri) temelinde koç-koyun inancının gelişimini, farklı dönemlerde biçim ve şekillerini araştırmak mümkündür.

Koç-koyun, keçi tasvirlerinin çeşitli nedenlerle biçim değişikliğine uğrayarak boynuz şeklini alması uzun süren tarihi-kültürel süreçlerin sonucudur. Türklerin kültür tarihini, ilkin inanclarını sonraki nesillere aktaran mezar taşları üzerinde koç-koyun motifleri hem Şii, hem de Sünni Azerbaycan Türklerinin inançlarında yaşayan eski dünyagörüşününün kalıntısı sayılabilir. Maddi kültürün bu unsurları, Türklerin yaşam tarzını, inançlarını ve sanat zevkini bünyesinde barındırmaktadır.

Kaynaklar

- Aksoy, Mustafa, “Kazakistan’da Koç - Koyun Heykelli Mezar Taşları”, *Türk Kültürü*, C 51, S. 302, 2012, s. 29-31.
- Aksoy, Mustafa, “Tunceli’de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar”, *Yeni Ufuklar Dergisi*, S. 17, 2012, s. 16-20.
- Alyılmaz, Cengiz, Alyılmaz Semra, “İğdır ve Çevresindeki Koç Heykelli Mezar Taşlarının Üzerlerindeki Arap Harfli Yazıtlar”, *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi/ Turkish World, Journal of Language and Literature*, S. 43, Bahar-Spring 2017, s. 305-345.
- Aşurov Sefer, “Şerurun Eneolit ve Tunc Dövrü Abideleri”, *Azerbaycan Arkeologiyası ve Etnografyası Jurnalı*, Yıl 2004, Sayı 2.
- Azerbaycan Arkeologiyası*, Bakü, “Şerg-Gerb” 2008.
- Bahşeliyev, Veli, *Azerbaycan Arkeologiyası*, Bakü, Elm 2007.
- Berkli, Yunus, Erzurum’da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelinin Düşündürdükleri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, 2007, s. 215-232.
- Berkli, Yunus, *Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç ve At Biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007.
- Borodovskiy, A. P. - Borodovskaya E. L., “Trikvestri Skifskogo Vremeni Severnogo Altaya”, *Arkeologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, 4/40, 2009.
- Budagov, Budag, *Türk Ulusunun Yer Yaddaşı*, Bakü, Elm 1994.
- Bünyadov Teymur. “Qoyunçulug”, *Azərbaycan Etnografyası*, Bakı, Şerg- Gerb, 2007.
- Caferzade, İshag, *Gobustan. Gayəüstü Resmler*, Bakü, YNE “XXI”, 1999.
- Celilova, Aynur, “Azerbaycan Mezar Yapılarında Avcılık Sembolleri”, *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı 19-21 Ekim 2018*, Kuşadası, Türkiye, Aralık 2018, s. 150-157.
- Çay, M. Abdulhaluk, *Anadolu’da Türk Damgası - Koç Heykel, Mezar Taşları ve Türkler’de Koç Koyun Meselesi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983.

Çetin, Yusuf, “Doğubeyazıt Çevresinde Bulunan Tarihi Mezarlıklar ve Mezar Taşları”, *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 08-10 Ekim 2008*, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 100-124.

Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalıcı Yayın Evi 2002.

Djafarzade İshag, M., “Khaçbulagskaya Arkeologičeskaya Ekpediciya 1960 g”, *MKA*, Bakı 1967, t. VII.

Efendi, Rasim, *Azərbaycan El Sənəti (Parça, Tikmə, Khalça)*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü 1971.

Efendi, Rasim, *Azərbaycan İncəsənəti*, Bakü, “Şerg-Gerb”, 2007.

Eminli Ceyhun, İskenderov Emil, “2014-cü ildə Gebelenin Selbir Arazisinin Gazıntı Sahesinde və Soltannuha Kendində Aparılmış Arkeoloji Gazıntılarının Hesabatı” 2014, *Gebele Arkeoloji Eksedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar. Gebele Seriyası*, S.6, Bakı, CBS 2016.

Gaziyev, Saleh, *Mingeçevir Arkeoloji Hafriyyatı. Küp Gebirleri Albomu*, Az. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı 1960.

Guluzade, Nasir - Ağayev G. C., Şirvanın Bedii Metallı. Milli Azərbaycan Tarihi Muzeyi Arkeologiya Fondunun Nərgizava və Mollaisağlı Materialları Esasında, Bakü, MATM 2012.

Güven, Onur, “Ahıska'dan Artvin'e Koç-Koyun Formlu Mezar Taşları”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi/Journal of Turkish History Researches, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı*, Vol. 4, Sayı 1, Bahar/Spring, 2019, s. 345-363.

Habibullayev, Osman, *Kültepede Arkeoloji Gazıntılar*, Azerb. SSR EA Neşriyyatı, Bakü 1959.

İbrahimli, Behlul, “Ordubadın İslam Dövrü Gebirüstü Abideleri (XII-XVII Asırlar)”, *Naxçvan: İslam Medeniyetinin Paytahtı Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Nakhçıvan 2019.

İbrahimli, Behlul, *Naxçvanın Orta Esr Şəherləri: Aza (Tarihi-Arkeoloji Tədqiqat)*, “Avropa”, Bakü 2020.

İbrahimli, Behlul, “Kharaba-Gilan Arkeoloji Ekspedisiyasının 2006-cı ildə II Plovdağ Nekropolunda Apardığı Arkeoloji Gazıntılarının Hesabatı”, AMEA AEA İnstitutunun Arxiv Fondu, 2006.

İsmailov, Gudret, “O Nekotorih Kamennih Sosudah iz Drevnih Pamyatnikov Azerbaydjana”, *Materialnaya Kultura Azerbaydjana*, t. VII, 1973.

İsmaylov, Gudret, “Babaderviş abidesinden tapılan gil figurlar”, *Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Meruzeler*, C 18, S. 10, Bakü 1962.

İsmaylov, Gudret *Guruçay Ve Köndelençay Vadisinde Gedim Medeniyet İzleri*, Bakü, Elm 1981.

İsmizade, O. Ş., “Raskopki Kolma Kara-tepe v Milskoj Stepi (1954-1958 gg.)” *Material i İssledovaniya Po Arkeologii SSSR, № 125, Trudi Azerbaydjanskoj Arkeologičesoy Ekspediçii*, t. II, 1965.

Kaziyev, Saleh, “Arkeologičeskie Raskopki v Mingeçaur”, *Materialnaya Kultura Azerbaydjana*, t. I, Bakü 1949.

Kırzioğlu, Fahrettin, “Azerbaycan ve Anadolu'da Türkistan'dan Gelen Eski Milli-Gelenek: Kabirtaşı Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri”, *Vakıf Haftası Dergisi*, S. 10, 1993, s. 133-160.

Mahmudov, Firidun, *Kultura Yugo-Vostoçnogo Azerbaydjana ve Epohu Bronzi i Rannego Jeleza*, “Nafta-Press”, Bakü 2008.

Memmedov, Kerem, *Tarihi Borçalı Mahalı Arazisindeki Megalitik Abideler*, Tbilisi 2013.

Müseybili, Necef- Necefov, Şamil, *Zeyemçay Nekropolu*, Bakü 2019.

Müseybili, Necef, Necefov, Şamil, Hüseyinov, Müzeffer, *Tovuzçay Nekropolu*, “Elm ve Tahsil”, Bakü 2021.

Nerimanov, İdeal - Khalilov C. E., “Saritepe Arkeoloji Gazıntıları (1956)”, *Azerbaycanın Maddi Medeniyeti*, C IV, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1960.

Orucov, Abdulla, *İlk Orta Eserlerde Azerbaycanda Dulusçulug*, Bakü, Elm 1989.

Osmanov, Fazil, “Mollaisağlıda Antik Dövre Aid Yeni Arkeoloji Tapıntıları, *Azerbaycanın Maddi Medeniyeti*, Bakü, Elm 1980.

Pektaş, Kadir, *Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Ankara, IX, 2001.

Rüstemov, Cafergulu- Firuze Muradova, *Gobustan Küçük Daş Dağı Abideleri*, Bakü, “E. L.” NPE Şirketi, MMC 2008.

Safarli, Gadjifakhraddin, *Epigrafiçeskie Pamyatniki Nakhçivanae*, “Adjemi”, Nakhçivan 2017.

Seyidov, Mireli, *Azərbaycan Xalqının Soykökünü Düşünərkən*, Bakı 2018.

Sili Timur, Bir Orta Asya Gelenegi Koç-Koyun Heykel Mezartaşları, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, 1996, s. 60-65.

Ekler



Resim 1: Zoomorf Kab. II Tovuzçay Nekropolü. Mezar
Üzerinde İki Koç Başı (Erken Tunç Çağı).



Resim 2: II Plovdağ Nekropolü. 16. Mezar Höyüğü.
Koyun İskeleti, İnsan İskeletinin Karşısına Yerleştirilmiştir
(Geç Tunç - Erken Demir Çağı).



Resim 3: Taş Koç Heykeli (Gazakh).



Resim 4: Kosalar Köy Mezarlığı.



Resim 5: Girak Kesemen Köy Mezarlığı.



Resim 6: Kırılı Köy Mezarlığı.



Resim 7: Taş Salahlı Köy Mezarlığı.

Azerbaycan'ın Gazakh-Ağstafa Bölgesinde Mezar Taşları
Üzerindeki Koç-Koyun Motifleri

105



Resim 8: Kemerli Köy Mezarlığı.



Resim 9: İkinci Şıklı Köy Mezarlığı.



Resim 10: İkinci Şıklı Köy Mezarlığından Bir Görünüş.

